

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ

Для багатоетнічного, поліконфесійного, соціально і політично різко розшарованого українського суспільства, яке переживає глибоку системну кризу, толерантність набуває значення одного з ключових чинників його консолідації, без реального забезпечення котрої загалом проблематичною виглядає вся перспектива незалежної української державності. Необхідність правових засад толерантності зумовлена особливою роллю права як державно-організаційного, соціального, психологічного і нормативного явища стосовно людського життя і діяльності, на що вказував свого часу Богдан Кістяківський [1,с.725 - 726].

Ті чи інші аспекти утвердження норм толерантності в праві в процесі демократичного транзиту розглядаються у працях таких вчених, як В. Бачинин, О. Тарасишина, Г. Перекрестова, О.Юффе, В. Доманов, С. Тихонов та ін. Однак залишаються мало дослідженими проблеми, що стоять на заваді більш повного впровадження норм та цінностей толерантності в правове життя українського суспільства і потребують свого розв'язання, а також пов'язані з цим політичні передумови. З огляду на вказане, метою даної статті є аналіз феномену толерантності як цінності права, окреслення напрямів, проблем та перспектив її подальшого утвердження в українському законодавстві.

Як відомо, поняття толерантності з'явилося в контексті розвитку європейської цивілізації і стало раціонально винайденою відповіддю на виклики руйнівних релігійних воєн. З необхідності теоретично вирішити питання співжиття представників різних релігій в Англії ХУІ століття виникає перше вчення про віротерпимість - відомі праці Джона Локка, вустами якого ранній лібералізм пов'язав можливість бути собою з «правом свободи особистості», що належить виключно самій людині [2,с.374]. Людина народжується з цією свободою і відпочатково виступає суверенним суб'єктом її, що є основою для її права на самодетермінацію у відносинах з

іншими. Локк попереджає, що не можна виходити за межі, які визначені загальним для усіх законом [3, с.72]. Тому все індивідуальне, що реалізує себе в межах закону, тобто дозволеного державою, оскільки воно є виявом індивідуальної свободи людини, має законне право бути терпимим. Іншою необхідною основою толерантності Локк вважає рівність людей – їхню рівність як власників своєї особистості, на яку ніхто інший не має ніяких прав [4,с.277]. Утвердження принципу рівності різних людей як носіїв однакового для всіх статусу особистості уможливорює активну позицію їх у суспільстві і обґрунтовує право їх у взаєминах з іншими пред'являти як рівноцінну специфічність власної расової чи національної належності, мови або культури, релігійної віри чи політичних уподобань.

Сучасне правове життя України слід розглядати не лише з точки зору його змістовності або сфери застосування, але й, що дуже важливо, з точки зору цінності для людини, окремих груп суб'єктів і суспільства в цілому. Відтак, характеризуючи правове життя, доречно мати на увазі, що воно спрямоване на особливе середовище, на ті об'єкти, що перебувають під захистом права, тобто виступають як цінності права [5,с.5]. Зазначимо, що про толерантність як про об'єкт захисту права виникає потреба говорити в контексті реалізації людиною в повсякденному спілкуванні і взаємодії з соціальним оточенням властивої їй свободи мати свою світоглядну позицію, сповідувати власну соціокультурну практику, тобто, виявляти інакшість. Її метою є створення сприятливої атмосфери для підтримання суспільної солідарності та розгортання діалогу між різними, часто конкуруючими між собою суб'єктами соціальної дії в ім'я вищих цілей та інтересів - миру, справедливого розв'язання конфліктів, утвердженню людської гідності в умовах неминучих зіткнень векторів буття різних людей, які, як писав І.Берлін, здебільшого взаємозалежні, де жодна людська діяльність не є аж такою приватною, щоб ніколи хоч у якийсь спосіб не заходити у суперечність із життям інших людей [6,с.61]. І тому саме толерантність виявляє себе як сигнал про готовність враховувати інтереси опонента і

прагнення на засадах взаємовигідної співучасті формувати та репрезентувати соціальний порядок - як наявний, так і належний. Отже, у якості цінності права толерантність виступає не суто як підтверджене його авторитетом і охоронюване силою його дії право кожного індивіда очікувати терпимість щодо себе у маніфестаціях своєї індивідуальності і, зокрема, у соціальних контактах, а предстає, насамперед, як комплекс пов'язаних між собою параметрів людського буття на принципах забезпечення основоположних свобод і природжених прав за умови, що їх реалізація не обмежує і спричиняє шкоди правам і свободам інших людей.

Утвердження толерантності передбачає формування таких правових засад, які б, по-перше, законодавчо забезпечували індивідуальні права і свободи людини, по-друге, підтримували та сприяли б реалізації специфічних інтересів невідоміючих соціальних груп (демографічних, етнічних, мовних, інших, які традиційно сприймаються як меншини), у зв'язку з належністю до котрих проблематизується здійснення людиною частина її прав і свобод, і, по-третє, які б встановлювали відповідальність і посилювали боротьбу з проявами дискримінації, ксенофобії, різного роду нетерпимості.

Фундаментом розгортання та реалізації основоположних прав і свобод людини виступає Конституція України, яка містить ряд ключових за своїм значенням положень щодо розвитку толерантності. Так, стаття 15 наголошує на тому, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, стаття 21 вказує на те, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а стаття 24 встановлює, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, за мовними та іншими ознаками [7]. Вище наведені положення важливі, адже толерантне ставлення не зводиться до поблажливості, до позиції деякого нашого дозволу на існування іншого через відчуття нашої власної зверхності. Сучасне розуміння толерантності

передбачає визнання відпочаткової рівності гідності всіх людей, рівності у їхніх правах та свободах. Таке визнання поширюється й на специфіку здійснюваних ними і відмінних за своїм змістом чи формою соціальних, культурно-побутових, духовних та інших практик, з сукупності котрих власне й складається саме людське життя. Толерантність це не вимушена терпимість в силу обставин, що склались, а відкритість і активності у діалозі з іншим та властивими йому соціокультурними практиками.

Деталізація згаданих вище конституційних норм здійснюється у Цивільному кодексі. Стаття 12 підкреслює, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, а стаття 13 прямо вказує, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, і у загальному плані окреслює коло соціально прийнятних меж, за які особа не може виходити, реалізуючи свої свободи і права, - дотримуватися моральних засад суспільства[8]. Загальноприйняті на даний час моральні норми і вимоги в суспільстві є одним із способів регулювання поведінки людини за допомогою установлених приписів, які підтримуються суспільним порядком, силою звичок, велінь, громадською думкою. Не допускаються дії особи, що чиняться з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах, які могли би порушити права інших осіб. Відповідно до цього здійснення цивільних прав особою з порушенням прав інших осіб розглядається як протиправна поведінка.

В Цивільному процесуальному кодексі (ЦПК) міститься положення, яке зобов'язує дотримуватися принципу толерантності при вчиненні процесуальних дій. Ця норма закріплена у статті 5 ЦПК та зобов'язує суд поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Ця норма вказує на дві складові, поза і без яких толерантність унеможлиблюється. Йдеться, по-перше, що суд зобов'язаний *поважати*

честь і гідність усіх учасників цивільного процесу; і, по-друге, що суд повинен здійснювати правосуддя на засадах їх *рівності* перед законом і судом.

Статтею 10 ЦПК України вказана норма доповнюється посиланням на те, що сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Сутність цього положення полягає у тому, що ЦПК гарантує сторонам рівні процесуальні можливості з метою захисту їх порушених, оспорюваних, невизнаних прав та свобод і законних інтересів. Окрім того, Цивільний процесуальний кодекс надає додаткові гарантії толерантного ставлення до всіх учасників цивільного процесу, запроваджуючи норму, згідно з якою суддя не може розглядати справу у разі, якщо є обставини, що викликають сумніви в об'єктивності та неупередженості самого судді, і озброївши у даному випадку учасників процесу правом на відвід судді [9].

Діє низка законів, що деталізують положення Конституції стосовно тих чи інших ділянок життя та суспільних відносин у дусі зміцнення толерантності. У зв'язку з цим у першу чергу треба назвати закони : «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки» від 09.01.2007 р., «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992р., «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р., «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04.02.1994 р., «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р., «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003 р.

Прикметною ознакою зміцнення підвалин прав і свобод людини стало приведення вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів. Відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво від 14.06.1994 р. визначено пріоритетні напрями наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Указом Президента України від 30 серпня 2000 року N 1033 з метою координації діяльності органів державної влади з питань адаптації законодавства при Президентіві

України створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Для упорядкування механізму входження України до чинного міжнародного та європейського правового поля парламентом ухвалений спеціальний закон «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року.[10] Згідно з його вимогами передбачається обов'язкове опрацювання всіх проектів постанов уряду на відповідність європейським стандартам дотримання прав людини [11,с.12].

Серед найважливіших законів, які покликані сприяти утвердженню атмосфери поваги до прав і свобод людини як міжнародно визнаного фундаменту толерантності, слід назвати наступні: «Про приєднання України до статуту Ради Європи» від 31 жовтня 1995 року; «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 14 липня 1997 року; «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року» від 3 серпня 2006 року; «Про ратифікацію факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 18 грудня 2002 року» від 27 липня 2006 року; «Про ратифікацію Європейської Конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів від 24 листопада 1977 року» від 16 березня 2007 року»; «Про приєднання України до Конвенції Ради Європи про охорону нематеріальної культурної спадщини (995-d 69) від 17 жовтня 2002 року» від 6 березня 2008 року; «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року; «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії від 3 травня 1996 року» від 14 вересня 2006 року; «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 року» від 15 травня 2003 року.

Важливим індикатором толерантності в суспільстві виступає аналіз фактичного рівня забезпечення прав і свобод людини. За оцінкою Українською Гельсинської спілки, стан справ з дотриманням прав людини в Україні у 2008 році погіршився [12]. Головними проблемами, на думку Human Rights Watch, залишаються тортури в тюрмах, дискримінація жінок на роботі, ворожість населення до біженців та мігрантів [13]. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості в оприлюдненій в травні 2009 року третю моніторинговій доповіді щодо України висловила занепокоєння низьким рівнем боротьби з расизмом та нетерпимістю, вказавши, зокрема, що українська влада й досі не ухвалила комплексного пакету цивільного та адміністративного антидискримінаційного законодавства, що не була виконана рекомендація змінити статтю 161 Кримінального кодексу для того, щоб полегшити переслідування будь-кого, хто підбурює до расизму і нетерпимості [14]. Причини такого стану полягають, по-перше, у прогалинах законотворчої діяльності через затяжну політичну кризу, відволікання зусиль провідних політичних акторів на жорстку постійну взаємну боротьбу, через фактичну бездіяльність Верховної Ради впродовж тривалого часу у зв'язку з блокуванням її роботи. По-друге, - у недостатньому рівні політичної і правової культури багатьох представників політичного і державного істеблішменту, необов'язковості і безвідповідальності, що узвичаїлись і не сприймаються як щось екстраординарне, що потребує виправлення. По-третє,

- у вкрай негативному впливі правового нігілізму і корупції, через що, за оцінкою президента Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) Драга Коси, існує суттєвий розрив між вже прийнятими законами і рівнем їх виконання, українці не надто поважають закони, а в антикорупційних рейтингах Україна опустилась на 134 місце [15,с.6].

Прикладом, коли європейська норма начебто формально діє в Україні, але насправді її зміст значною мірою вихолощується, може бути згаданий Закон про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та мов меншин. Всупереч хартії українська держава не взяла на себе зобов'язань стосовно

розвитку таких мов через мережу освітніх закладів, засоби масової інформації, судочинство, діловодство в органах влади та місцевого самоуправління, в економічному житті, банківській справі тощо. Вади цього Закону несуть небезпеку суспільного конфлікту [16,с.5], ними свідомо спекулюють політичні сили, особливо під час виборчих кампаній.

Іншим прикладом нехтування європейської норми може слугувати справа Олександра Яременка проти України. Отримавши рішення Європейського суду, Верховний суд України 31 липня 2009р. залишив без змін своє рішення, яке власне й було оскаржено в Страсбурзі [17].

Стереотипні уявлення, що склалися в масовій свідомості, також суттєво заважають утвердженню демократичних стандартів толерантності. Йдеться, зокрема, про забезпечення гендерної рівності в органах влади. Так, за нашими підрахунками, за роки незалежності у складі Верховної Ради України депутати – жінки становили :

Перше скликання	1990 – 1994 роки	-	2,2 %
Друге скликання	1994 - 1998 роки	-	4,0 %
Третє скликання	1998 - 2002 роки	-	8,0 %
Четверте скликання	2002 – 2006 роки	-	6,2 %
П'яте скликання	2006 - 2007 роки	-	8,9 %
Шосте скликання	2007 – наш час	-	7,8 %

Вибори до Верховної Ради третього і четвертого скликань відбувалися за змішаною системою і відповідно доля жінок – кандидатів у депутати, що отримали свій мандат безпосередньо від виборців, склала 7,1 % та 3,1 %. Зауважимо, що, починаючи з 2006 року, вибори до парламенту відбуваються виключно на пропорційній основі за партійними списками. В результаті, за даними ООН, за рейтингом щодо гендерної збалансованості в парламенті Україна посідає 111 місце в світі (для порівняння: Росія – 80, Грузія – 74, Латвія - 56) [18,с.150]. При чому в Україні має місце і явна, і латентна дискримінація за статевою ознакою. За всі роки української незалежності головами обласних державних адміністрацій лише чотири рази призначалися

жінки, а на керівних посадах у центральних органах виконавчої влади жінок тільки 4,2 % [19, с.6].

Існують такі питання, які в українському політичному дискурсі взагалі не обговорюються, хоча вони вже знайшли в Європі законодавчо визначений спосіб свого розв'язання. У якості приклада можна навести проблему одностатевих стосунків. Відомо, що Україна першою із колишніх радянських республік ще 12 грудня 1991 року скасувала закон про кримінальну відповідальність за добровільні гомосексуальні стосунки. Проте дана доволі делікатна тема жодним чином не представлена в позиціях жодної політичної партії, не кажучи вже про хай там які законодавчі ініціативи щодо врегулювання статусу сексуальних меншин.

Окремої уваги в Україні заслуговує питання досягнення релігійної толерантності. Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. на ділі забезпечив свободу совісті, яку класик сучасної політичної науки Джон Роулз вважає базовою, що має пріоритет щодо інших. [19,с.212]. Указом Президента України від 21 березня 2002 року № 279 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» створені більш сприятливі передумови для вільного розвитку релігійних громад і задоволення духовних потреб віруючих. Починаючи з 2005 – 2006 навчального року, з шостого класу в школах України запроваджується курс «Християнська мораль та етика». Але треба пам'ятати, що в Україні нині діє 34465 релігійних громад 55 напрямів та течій і вузлами протиріч в конфесійному середовищі, на думку керівника Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН проф. Анатолія Колодного, виступають неврегульовані стосунки між трьома гілками українського православ'я, між традиційними релігіями і новітніми культурами та течіями, а також між кримсько-татарськими мусульманами та християнами та між чисельно домінуючим православ'ям, з одного боку, і протестантами, греко- та римо-католиками, з іншого [20].

За даними нашого опитування, проведеного серед 312 студентів декількох миколаївських університетів, якщо до православних церков, зареєстрованих в Україні, абсолютна більшість ставиться цілком позитивно, то «з підозрою» до послідовників іудаїзму – 14,7%, ісламу – 15,4%, протестантів – 23,6%, нетрадиційних вірувань – 21,5%. А про своє «вороже ставлення, відкриту конфліктну позицію» щодо іудеїв і мусульман заявили по 8,4%, до прихильників неорелігій – 11,8% всіх опитаних респондентів.

У 2006 році Парламентська Асамблея Ради Європи закликала парламенти держав-членів провести дебати з питань свободи слова й поваги релігійних вірувань та доповісти про їхні результати Асамблеї. Верховна Рада поки що не відреагувала на це звернення. Останні парламентські слухання з означеної тематики в стінах українського парламенту відбулися у 2005 році під назвою «Свобода совісті й ідентифікація особи». Малопомітною є реакція української сторони на зауваження Ради Європи стосовно вітчизняного законодавства про віросповідання, викладені у Резолюції ПАРЄ № 1466 від 05.10.2005 р. За час, що сплинув, Україна не прийняла нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Отже, можна зробити такі висновки. Для подальшого зміцнення правових засад толерантності в Україні необхідні не так нові акти і норми, як безумовне виконання вже чинних законів на всіх рівнях функціонування державного механізму, у всіх сферах суспільного життя, викоренення корупції, подолання правового нігілізму.

Дотримання основоположних свобод і прав людини (як основи розгортання толерантності) неможливе без і поза реального просування шляхом подальшої гуманізації суспільства, всіх ділянок людської життєдіяльності.

Потрібна кодифікація чинної законодавчої бази, приєднання України до всіх міжнародних угод щодо боротьби з нетерпимістю, ксенофобією.

Приміром, українські міста мали б вступити до Європейської коаліції міст проти расизму.

Для успішної реалізації зазначених кроків необхідна політична воля, подолання політичної кризи, злагоджена робота всіх гілок влади.

Проанализирован феномен толерантности как ценности права. Очерчена законодательная база ее реализации в Украине. Указаны нерешенные проблемы и опеределены важнейшие предпосылки для их разрешения.

The article touches phenomenon of tolerance as values of legislation. The legislative base of its realization in Ukraine is outlined. Some problems and major pre-conditions for their permission are analysed.

Ключові слова : толерантність, право, закон, свобода, плюралізм, дискримінація, нетерпимість.

Ключевые слова : толерантность, право, закон, свобода, плюралізм, дискримінація, нетерпимость.

Keywords : tolerance, right, law, freedom, pluralism, discrimination, intolerance.

Література:

1. Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // История вчень про право і державу : Хрестоматія / Уклад., заг. ред. Г.Г. Демиденка. – Х.: Право, 2005. – С. 725 – 740.
2. Локк Дж. Два трактата о воспитании // Сочинения : В 3 т./ Пер.с англ.и лат. Т.3./ Ред. И сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 688 с.
3. Локк Дж. Опыт о веротерпимости // Там же
4. Локк Дж. Два трактата о правлении // Там же
5. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність в сучасному праві України // Дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 : Одеська національна юридична академія. – Од., 2008.- 182 с.
6. Берлін І. Дві концепції свободи // Сучасна політична філософія : Антологія / Пер.з англ. – Упоряд. Я.Кіш. – К. : Основи, 1998. – С.56 – 113.

7. Конституція України від 28.06.96 №254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 381–417.
8. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
9. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №№ 40, 41, 42. – Ст. 492.
10. Про концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 21 листопада 2002 року № 228 - ІУ // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 3. - Ст. 12.
11. Про внесення змін до Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2009 р. № 712 // Урядовий кур'єр. – 2009. – 22 липня.
11. Українська Гельсінська спілка з дотримання прав людини. Доповідь за 2008 рік // <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1245941016>
12. Human Rights Watch назвала ситуацію з дотримання прав людини в Україні в 2008 році «невтішною» // <http://5.ua/ntwslne/184/0/56661/>
13. Європа вважає, що Україна погано бореться з расизмом // <http://rights.unian.net/ukr/detail/844>
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2009 р. № 712 «Про внесення змін до Регламенту Кабінету Міністрів України» // Урядовий кур'єр. – 2009. – 22 липня.
15. Приходько О. Українці не очень уважают законы // Зеркало недели.- 2009. – 6 июня.
16. Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні ? // Політичний менеджмент. – 2008. - № 5. – С.85 – 103.
17. Бущенко А. Рішення Європейського суду українській Феміді – не указ // <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/191748>
18. Венгер О. Особливості становлення гендерної демократії в Україні // Політичний менеджмент. – 2009. - № 3. – С.145 – 152.
19. Коваль Л. Не лише берегиня // Урядовий кур'єр. – 2009. – 4 липня.
20. Роулз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія : Антологія / Пер. з англ. – Упоряд. Я.Кіш. – К.:Основи, 1998. - С. 192 – 238
21. Колодний А. Релігійна мережа України на січень 2009 р. // <http://ukreligieznavstvo.wordpress.com/2009/03/15/%D1%80%DO%B5%DO%BB%D1%96%D0%33%D1%96%DO%B9%D>